

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ք.Ա. V-III ԴԱՐԵՐԻ ԴԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Հայաստանի պատմության առավել ուշագրավ ժամանակամիջոցներից մեկն, անշուշտ, Ք.ա. V-III դարերն են: Այդ շրջանում է Հայաստանը հարաբերվում Հին Աշխարհի հզորագույն երեք՝ Աքեմենյան, Մակեդոնական և Սելևկյան տերությունների հետ, թողնում իր զգալի հետքը ողջ տարածաշրջանի պատմության մեջ: Չնայած այդ հանգամանքին, նշված հարյուրամյակների պատմությունը բավարար չափով լուսաբանված չէ, ինչը պայմանավորված է նաև սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկությունների սակավությամբ:

Ներկայացվող աշխատանքով նպատակ ունենք գրավոր աղբյուրների ընձեռած հնարավորության սահմաններում ուրվագծելու Հայաստանի Ք.ա. V-III դարերի քաղաքական պատմության ընդհանուր պատկերը՝ անդրադառնալով ժամանակաշրջանի պատմության որոշ հարցերի հստակեցմանը: Անդրադարձը սկսենք նշված դարաշրջանին նախորդած իրադարձություններից:

Աքեմենյան տերությունը և Հայաստանը Ք.ա. 522-521 թվականներին (Բեհիսպունյան արձանագրությունը Հայաստանի և հայերի մասին)

Ինչպես հայտնի է, Ք.ա. 522 թ. Աքեմենյան տերության մեջ սկսվեցին գահակալական կոիվներ, որոնք, ի վերջո, ավարտվեցին Դարեհ Ա-ի հաղթանակով¹: Դարեհը ստիպված էր իր իշխանության առաջին տարիներն անցկացնել ապստամբություններ ճնշելով և

¹ Աքեմենյան տերության մասին ամփոփ տե՛ս Olmstead A.T., History of the Persian Empire, Chicago, 1948; Cook J.M., The Persian Empire, London, 1983; Frye R.N., The History of Ancient Iran, Berlin, 1984; Cambridge History of Iran, vol. 2, The Median and Achaemenian Periods, London, 1985; Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985; Dandamaev M., A Political History of the Achaemenid Empire, Leiden, 1989; Briant P., From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire, Winona Lake, 2002 և այլն:

հակառակորդներին ոչնչացնելով: Այդ իրադարձությունների մասին է պատմում նրա թողած Բեհիստունյան (Բիսթունյան, Բագաստանյան) եռալեզու արձանագրությունը, որը Հին Արևելքի հնագույն պատմության կարևոր սկզբնաղբյուրներից է²:

Երեք լեզուներով (հին պարսկերեն, էլամերեն և բաբելերեն) Դարեհն արձանագրել է տվել Կյուրոս Մեծի մահից հետո Պարսկաստանում սկսված խառնաշփոթ վիճակի, գահակալական կռիվների և պարսից տիրակալության դեմ ոտքի ելած երկրների ու ժողովուրդների ապստամբությունների ճնշման պատմությունը: Արձանագրության պարսկերեն մասում Հայաստանը կոչվում է Արմինա, էլամերենում՝ Հարմինույա, բաբելերենում՝ Ուրարտու, ինչը Հայաստան-Արմենիա-Ուրարտու նույնությունը վկայող փաստարկներից է³:

Ք.ա. 522-521 թթ. Դարեհը բազմաթիվ արշավանքներ ձեռնարկեց՝ հնազանդեցնելու իր իշխանությունը չընդունող երկրները: Բեհիստունյան արձանագրության սկզբում Հայաստանը չի հիշատակվում ապստամբած երկրների շարքում, ինչը ցույց է տալիս, որ վերջինս մինչ այդ նվաճված չէր: Հետագա իրադարձությունների մասին հաղորդումներից ակնհայտ է, որ Հայաստանն ուներ կարևոր դերակատարում տարածաշրջանում և բավական մեծ ռազմական ուժ: Ամենամեծ փորձությունները Դարեհ Ա-ին սպասում էին

² Բեհիստունյան արձանագրությունն ամբողջությամբ տե՛ս Kent R.G., Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, Parts I-III, New Hawen, 1953, pp. 116-135; Նալբանդյան Գ., Դարեհ Վշնասպի Բիսթունյան արձանագրությունը, Երևան, 1964: Հայաստանին և հայերին են վերաբերում արձանագրության 26-30 և 49-52 բաժինները (միայն Հայաստանի դեմ ուղղված հինգ արշավանքների հատվածները՝ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 153-156: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 236-240):

³ Հայաստանը շարունակում է «Ուրարտու» կոչվել նաև ավելի ուշ՝ Ք.ա. V-IV դարերում Արեւմտյան տերության բաբելերեն արձանագրություններում (Kent R.G., Old Persian..., pp. 121-124, 126-131; 171; Նալբանդյան Գ., Դարեհ Վշնասպի Բիսթունյան արձանագրությունը..., էջ 8, 14-15: Дандамаев М., Клинописные данные об армянах, Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Армянского нагорья и сопредельных областей, Ереван, 1990, с. 102-106; Wartke R.B., Das Reich am Ararat, Mainz, 1993, S. 171-177), ինչը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ լիովին սխալ է ժամանակին տարածված այն կարծիքը, թե «Ուրարտուն» ինչ-որ ոչ հայկական պետության անվանում է:

Հայաստանում: Եթե մյուս երկրները նա կարողանում էր նվաճել յուրաքանչյուրը մեկ արշավանքով, ապա դեպի Հայաստան պահանջվեց կատարել հինգ արշավանք:

Նույն արձանագրության 49-52 բաժինները հաղորդում են չափազանց հետաքրքիր մի իրադարձության մասին ևս: Դրա համաձայն՝ Դարեհի դեմ Բաբելոնում բարձրացած ապստամբությունը ղեկավարում էր «հայազգի Արախան՝ Խալդիտայի որդին»: Դա մի կողմից ցույց է տալիս, որ Ք.ա. 520-ական թթ. վերջին հայոց մեջ շարունակվում էր Խալդի աստծո պաշտամունքը, մյուս կողմից վկայում Բաբելոն-Հայաստան կապի մասին: Դա նաև մղում է մտածելու, որ Բաբելոնի ապստամբությունը կարող էր ուղղորդված լինել Հայաստանից, ինչը վերջինիս տարածաշրջանային ազդեցության վկայություն կարող է լինել:

Ք.ա. 522-521 թթ. հինգ արշավանքներից հետո Հայաստանը ճանաչում է Աքեմենյանների գերիշխանությունը: Դատելով փաստերից, Աքեմենյանները ևս իրենց հերթին գնացին զիջումների: Հայաստանում շարունակեցին իշխել Երվանդականները, որոնք վայելում էին լիակատար ներքին ինքնավարություն:

Աքեմենյան տերությունը և Հայաստանը Ք.ա. 520-331 թվականներին

Ք.ա. 520 թ. Աքեմենյան տերությունը բաժանվեց քսան մեծ վարչական միավորների՝ սատրապությունների: Հայաստանը կազմեց XIII սատրապությունը⁴: Հայաստանը որպես սատրապություն Աքեմենյան տերության կազմում մնաց մինչև Ք.ա. 331 թ.:

Այս ժամանակաշրջանի մասին մեր տեղեկությունները խիստ կցկտուր են: Էպիզոդիկ մի հաղորդում է պահպանվել Դարեհ Բ-ի

⁴ Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, 1986, գիրք III, 93: Տևական ժամանակ համընդհանուր ընդունելություն էր վայելում այն կարծիքը, որ Հայաստանը բաժանված էր XIII և XVIII սատրապությունների մեջ, ինչի պատճառը XVIII սատրապության մեջ ալարոդների հիշատակությունն է (Հերոդոտոս, գիրք III, 94): «Ալարոդ» ցեղանվան մեջ առաջարկվում էր տեսնել «ուլարտացիներին»: Սակայն համոզիչ կերպով ցույց տրվեց, որ դա վերաբերում է հետագա Աղվանքի տարածքին (Հարությունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, Հանդես Ամսօրեայ, 1999, 1-12, էջ 46-113):

թագավորության վեցերորդ տարով (Ք.ա. 418 թ.) թվագրվող վարչատնտեսական մի բնագրում, որում հիշատակվում են «ուրարտացիները և մելիդցիները»: Նրանք զինվորական պարտավորություն էին կատարում Միջագետքի հարավում գտնվող (երբեմնի շումերական պաշտամունքային գլխավոր կենտրոն) Նիպպուր քաղաքի շրջանում⁵:

Հայաստանի Ք.ա. V դարավերջի պատմության մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հույն զորավար և պատմիչ Քսենոֆոնն «Անաբասիս» («Նահանջ բյուրոց») երկում⁶, որը ներկայացնում է Ք.ա. 401 թ. Հայաստանի տարածքով նահանջած հունական բանակի ճանապարհը: Նույն դեպքերի մասին համառոտ տեղեկացնում է նաև Դիոդորոս Սիկիլիացին⁷:

Քսենոֆոնը հայտնում է, որ այդ ժամանակ Հայաստանի սատրապն էր Երվանդ (Օրոնտես) Բ-ն, որն ամուսնացած էր Աքեմենյան տիրակալ Արտաքսերքսես Բ-ի դստեր հետ և բարձր դիրք էր գրավում տերության մեջ: Նույն տեղեկությունը ստանում ենք նրա ժառանգներից Անտիոքոս Ա Կոմագենացու (Ք.ա. 70-34 թթ.) Նեմրուք լեռան սրբավայրում թողած արձանագրություններից, որոնցում նշվում է նաև Երվանդ Բ-ի (քնագրում՝ Արոանդես) հոր անունը՝ Արտասուրա (Արտաշիր)⁸: Նեմրուք լեռան արձանագրություններից մեկում Արտասուրան հիշատակվում է որպես Արոանդեսի (Երվանդի) որդի⁹: Ովքե՞ր էին այս Երվանդը և

⁵ Дандамаев М., Клинописные данные об армянах..., с. 104-106, 115 (ինարավոր մեկնաբանությունը տե՛ս ստորև)։

⁶ Քսենոֆոնի «Անաբասիսի» հայերին վերաբերող հատվածները տե՛ս Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 371-383: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 161-173: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 243-255 (երկն ամբողջական հայերեն թարգմանությամբ՝ Քսենոֆոն, Անաբասիս, Երևան, 1970):

⁷ Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, Երևան, 1985, գիրք XIV, գլ. 27-30: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 174-177: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 255-258:

⁸ Hümann K. und Puschtein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien, Textband, Berlin, 1890, S. 283, 304-305; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, Washington, 1963, p. 279.

⁹ Hümann K. und Puschtein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien..., S. 304; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., p. 279.

Արտաստության՝ Երվանդ Բ-ի պապն ու հայրը. եղե՛լ են նրանք Հայաստանի կառավարիչներ, թե ոչ, մենք ոչինչ չգիտենք¹⁰:

Երվանդ Բ-ն հատել է սեփական պատկերով ոսկյա, արծաթե և պղնձե դրամներ, որոնք հասել են մեզ¹¹: Երվանդ Բ-ի՝ որպես Հայաստանի սատրապի մասին վերջին տեղեկությունները վերաբերում են Ք.ա. 360-ական թվերին, որոնց համաձայն՝ նա գլխավորել էր Աքեմենյանների դեմ բարձրացած մի քանի սատրապների ապստամբությունը, բայց անհաջողություն կրելով՝ ապաստանել է Հունաստանում և մինչև Ք.ա. 344 թ. այնտեղ անցկացրել կյանքի վերջին տարիները¹²:

Ք.ա. V դարավերջին հույն պատմիչ Քսենոֆոնը սատրապական Հայաստանի կազմում հիշատակում է առանձին ուրվագծվող, սակայն կենտրոնական իշխանությանը ենթակա Արևմտյան Հայաստանը¹³: Չի բացառվում, որ միևնույն բաժանումն արտահայտվել է Ք.ա. 418 թ. վերոհիշյալ բնագրում, որում հիշատակվում են «ուրարտացիները և մելիդցիները»¹⁴: Մելիդը Մալաթիայի հնագույն անվանումն է, որն էլ, հնարավոր է, որ եղած լինի Արևմտյան Հայաստանի վարչական կենտրոնն այդ շրջանում: Ամենայն հավանականությամբ, հենց

¹⁰ Եթե պարզվի, որ նրանք եղել են Հայաստանում իշխած կառավարիչներ, հարկ կլինի փոխել Ք.ա. V-III դարերում «Երվանդ» անունը կրած հայոց սատրապների ու արքաների համարակալումը՝ Երվանդ Բ-ին, Երվանդ Գ-ին և Երվանդ Դ-ին, համապատասխանաբար, համարելով Երվանդ Գ, Երվանդ Դ և Երվանդ Ե, իսկ Արտաստության հայր Երվանդին՝ Երվանդ Բ:

¹¹ Աքեմենյան շրջանի Հայաստանի սատրապներ Երվանդ Բ-ի և Տիրիբազուսի դրամների մասին տե՛ս Մուշեղյան Խ., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում (մ.թ.ա. V դ.-մ.թ. XIV դ.), Երևան, 1983, էջ 16-25:

¹² Պոմպեոս Տրոգոս, Նախաբան, X: Քսենոֆոն, Անաբասիս, գիրք III, գլ. V, 17, գիրք IV, գլ. III, 1-5, IV, 1-22: Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, գիրք XV, գլ. 1-4, 8-11, 90-91: Պլուտարքոս, Երկեր, Երևան, 1987, Արտաքսերքսես, XXXII: Տիրացյան Գ., Երվանդունիները Հայաստանում, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1958, 6, էջ 61-65: Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., p. 279; Wilkinson R.D., Orontes, son of Artasura, Revue des Etudes Armeniennes, 1970, 7, pp. 445-450; Osborne M.J., Orontes, Historia, 1973, v. 22, pp. 515-551.

¹³ Օրոնտասին (Երվանդ Բ), իսկ արևմտյան մասի հյուպարքոս՝ Տիրիբազուսին: Մինչդեռ Դիոդորոս Սիկիլիացու երկում Ք.ա. 401 թ. Հայաստանի սատրապ է նշվում Տիրիբազոսը (Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, գիրք XIV, գլ. 27-30):

¹⁴ Дандамаев М., Клинописные данные об армянах..., с. 104-106, 115.

Արևմտյան Հայաստանի հիմքի վրա էլ տեղծվեց Փոքր Հայքը, որն առաջին անգամ հիշատակվում է Ք.ա. IV դարում՝ Գավգամելայի ճակատամարտի առնչությամբ:

Երվանդ Բ-ից հետո մեր տեղեկությունները կրկին խիստ սակավաթիվ են դառնում: Հայտնի է, որ Աքեմենյան վերջին տիրակալ Դարեհ Գ Կոդոմանոսը Նախքան Աքեմենյան տիրակալ դառնալը եղել է Հայաստանի սատրապը¹⁵ և հայոց գահի վրա կրել «Արտաշատ» անվանումը¹⁶: Ք.ա. 336 թ. Նա դարձավ ողջ Աքեմենյան տերության տիրակալը, իսկ Հայաստանի սատրապ դարձավ, հավանաբար, Հայկազուն-Երվանականների տոհմի ներկայացուցիչ Երվանդ (Օրոնտաս) Գ-ն, որին էլ վիճակված էր վերականգնելու Հայաստանի անկախությունը Ք.ա. 331 թ.: Չի բացառվում, որ Երվանդ Գ-ից առաջ՝ Ք.ա. 336-333 թթ., Հայաստանի կառավարիչ եղած լինի Վահե Հայկազունին, որն ըստ Մովսես Խորենացու տեղեկության՝ զոհվել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ պատերազմում (ինարավոր է, որ դա տեղի ունեցած լինի Իսսոսի ճակատամարտում, տե՛ս ստորև):

Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները և Հայաստանի անկախության վերականգնումը

Հունական անջատ պետությունները միավորելով՝ Մակեդոնիայի արքա Ֆիլիպ Բ-ն Ք.ա. 336 թ. պատրաստվում էր մեծ պատերազմ սկսել ընդդեմ Աքեմենյան աշխարհակալության: Սակայն Նա դավադրաբար սպանվեց, որից հետո Մակեդոնիայում գահ բարձրացավ որդին՝ քսանամյա Ալեքսանդրը (Ալեքսանդր Ա Մեծ կամ Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Ք.ա. 336-323 թթ.), որին վիճակված էր դառնալու համաշխարհային պատմության ամենանշանավոր և ամենաառեղծվածային դեմքերից մեկը¹⁷:

¹⁵ Justin, գիրք X, 3 (ըստ Պոմպեոս Տրոգոսի):

¹⁶ Sachs J.A., Pinches T.G., Strassmaier J.N., Late Babylonian astronomical and related texts, Providence, 1965, 193-194; Дандамаев М., Политическая история Ахеменидской державы, Москва, 1985, с. 254, 275.

¹⁷ Ալեքսանդր Մակեդոնացու և նրա արևելյան արշավանքի մասին կա հսկայածավալ գրականություն: Առավել ամրոցականներից տե՛ս Tarn W.W., Alexander the Great, v. I-II, London, 1948; Schachermeyr F., Alexander der Grosse, Wien, 1973; Шофман А., Восточная политика Александра Македонского, Казань, 1976; Гафуров Б., Цибукидис Д., Александр

Ք.ա. 334 թ. մակեդոնա-հունական զորքերը Ալեքսանդրի գլխավորությամբ անցնում են Հելլեսպոնտոսը և սկսում նշանավոր արևելյան արշավանքը: Շուտով նրանք Գրանիկոս գետի ափին պարտության են մատնում պարսից փոքրասիական սատրապների միացյալ ուժերին:

Դարեհ Գ-ն բազմահազար զորքերով ընդառաջ է գնում Ալեքսանդրին: Ք.ա. 333 թ. գարնանը Կիլիկիայի Իսսոսի դաշտում տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ: Չնայած թվական գերակշռությանը՝ պարսից զորքը Իսսոսի մոտ ծանր պարտություն է կրում: Դատելով փաստերից՝ պարտության պատճառը մարերի առաջնորդությամբ կռվող ձախ թևի փախուստն էր, որին հաջորդած խուճապից հետո սկսում է նահանջել ամբողջ բանակը: Դարեհը փախչում է՝ գերի թողնելով մորը, կնոջը և զավակներին:

Պատմահայր Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է, որ Ալեքսանդր Մակեդոնացու դեմ մարտնչել է Վահե Հայկազունին, որը զոհվել է «նրա ձեռքով»¹⁸: Անտիկ պատմագրությունից հայտնի է, որ հայերն աքեմենյան զորքի կազմում մասնակցել են Մակեդոնացու դեմ մղված երկու՝ Իսսոսի և Գավգամելայի ճակատամարտերին: Հայտնի է, որ Գավգամելայի ճակատամարտում հայկական զորքերը ղեկավարել են Օրոնտես-Երվանդ Գ-ն ու Միթրաուատեսը (Միհրվահիշտ)¹⁹: Մնում է եզրակացնել, որ Վահե Հայկազունին Իսսոսի ճակատամարտին մասնակցած 47 հազարանոց հայկական բանակն է առաջնորդել և

Македонский и Восток, Москва, 1980; Шахермайт Ф., Александр Македонский, Москва, 1986; Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987: Պատմության Ալեքսանդրի Մակեդոնացու. Հայկական խմբագրություններ (աշխատասիրությամբ Հ. Սիմոնյանի), Երևան, 1989: Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Երևան, 2003 և այլն:

¹⁸ Մովսիսի Խորենացու Պատմություն Հայոց (աշխատությամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան), Տիփսիս, 1913 (նմանահանություն, լրացումները Ա.Բ. Սարգսեանի, Երևան, 1991), գիրք Ա, գլ. ԼԼ:

¹⁹ Իսսոսի և Գավգամելայի ճակատամարտերին հայերի մասնակցության մասին տե՛ս Բվինտուա Կուրտիուս Ռուֆուս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը՝ տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987 գրքում), գիրք III, II, 4-6; XII, 10, 12-13; գիրք IV, XVI, 1-6: Արրիանոս Փլավիոս, Ալեքսանդրի արշավանքը (տե՛ս Ալեքսանդր Մակեդոնացի, Երևան, 1987 գրքում), գիրք III, III, 5-6; XI, 7: Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը..., էջ 21-62:

զոհվել է այդ ճակատամարտում: Եթե այս ենթադրությունը հետազայում հաստատվի նորահայտ փաստերով, կարող ենք եզրակացնել, որ Դարեհ-Արտաշատից հետո՝ Ք.ա. 336-333 թթ., Հայաստանի սատրապ-կառավարիչն է եղել Վահե Հայկազունին, որին էլ Ք.ա. 333 թ. հաջորդել է Երվանդ Գ-ն:

Ալեքսանդրի և Դարեհ Գ-ի հիմնական ուժերի միջև վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Ք.ա. 331 թ. հոկտեմբերի 1-ին Արբելայից ոչ հեռու, Գավգամելայի մոտ: Ինչպես Իսսոսում, այս ճակատամարտում ևս հայերը կազմում էին աջ թևի հիմնական ուժը:

Ճակատամարտում, չդիմանալով մակեդոնական զորքի ճնշմանը, աքեմենյան զորքերը սկսում են անկազմակերպ նահանջը, որը վերածվում է կենտրոնի և ձախ թևի խուճապահար փախուստի: Դարեհը կրկին փախչում է: Մակեդոնացին սկսում է հետապնդել Դարեհին, ինչը, սակայն, ձախողվում է աքեմենյան բանակի աջ թևի հերոսական գործողությունների հետևանքով (ինչպես նշվել է, աջ թևի հիմնական ուժը հայկական զորքն էր): Հունա-մակեդոնական զորքի ձախ թևի հրամանատար Պարմենիոնը, ընկրկելով աքեմենյան բանակի աջ թևի դիմաց, օգնություն է խնդրում Ալեքսանդրից, որը հարկադրված է լինում դադարեցնել Դարեհի հետապնդումը և թիկունքից հարձակվում հակառակորդի վրա: Այդ ժամանակ աջ թևի զորամասերին առաջնորդող հայոց այրուծին «արագ երթով նահանջի» հրաման է ստանում և դուրս գալով ճակատամարտից՝ վերադառնում է Հայաստան:

Հայկական զորքերի հերոսական մասնակցությունը Գավգամելայի ճակատամարտում, փաստորեն, ձախողում է Ալեքսանդրի ծրագրերը՝ այդ ճակատամարտով գերելու Դարեհ Գ-ին և վերջ դնելու Աքեմենյան տերությանը: Այն գոյատևում է ևս որոշ ժամանակ:

Հերոսաբար մարտնչած և արժանապատվորեն հայրենիք վերադարձած հայկական զորքերը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Ք.ա. 331 թ. վերականգնում են Հայաստանի անկախությունը՝ Օրոնտա-Երվանդ Գ-ն²⁰ Մեծ Հայքում, իսկ Միթրաոատեսը՝ Փոքր

²⁰ Երվանդ Գ-ն «Արոանդես» անվանաձևով հիշատակվում է նաև Կոմմագենեի Նեմրուզ լեռան սրբավայրում և, ի տարբերություն Երվանդ Բ-ի կրում է «արքա» տիտղոսը (Hilman K. und Puschtein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien..., S. 286, 307; Тирацян

Հայքում: Հայերի օրինակին են հետևում և իրենց երկրներն անկախ հայտարարում Բակտրիայի կառավարիչ Բեսսոսը, Փոքր Մարաստանի սատրապ Ատրոպատեսը և ուրիշներ:

Գավգամելայի ճակատամարտից որոշ ժամանակ անց, մտնելով Բաբելոն, Ալեքսանդր Մակեդոնացին համարեց, որ արդեն հասել է հաջողության և կատարեց նշանակումներ, այդ թվում՝ Հայաստանի կառավարիչ կարգեց Սարդեսի բերդը դավաճանաբար իրեն հանձնաձ պարսիկ Միթրենեին (Միհրանին)²¹: Սակայն, դատելով փաստերից, հայերը նրան անգամ թույլ չտվեցին ոտք դնել Հայաստան²²:

Մակեդոնական և հայկական զորքերի հաջորդ բախումը տեղի ունեցավ Գավգամելայի ճակատամարտից 2-3 տարի անց, երբ Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը՝ Մենոն զորավարի գլխավորությամբ ուղարկվեց գրավելու Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը, որը ոսկու արդյունահանմամբ հռչակավոր էր դեռևս Ք.ա. III հազարամյակից: Ինչպես վկայում է հույն մատենագիր Ստրաբոնը, հայերը ոչնչացրեցին նրա բանակը, իսկ զորավարին «խեղդամահ արեցին»²³: Դրանից հետո Ալեքսանդրը փորձ անգամ չարեց Հայաստան զորք ուղարկելու, ինչը նշանակում էր, որ նա հաշվի էր նստում Գավգամելայում բացառիկ հերոսությամբ աչքի ընկած և Մենոնի զորաբանակը ոչնչացրած հայկական զինուժի հետ²⁴:

Г., Страна Коммагена и Армения, Стелблвадир հասարակական գիտությունների, 1956, 3, էջ 70-73: Տիրացյան Գ., Երվանդունիները Հայաստանում..., էջ 65-67: Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., pp. 279-280):

²¹ Արիանոս Փլավիոս, Ալեքսանդրի արշավանքը, գիրք III, 16, 5: Քվինտուս Կուրտիս Ռուփիոս, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, գիրք V, 1, 44: Դիոդորոս Սիկիլիացի, գիրք XVII, գլ. LXIV:

²² Տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, հ. Դ, Երևան, 2009, էջ 435-436: Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 96-100:

²³ Ստրաբոն (քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան), Ոտար աղբյուրները հայերի մասին, 1, Հունական աղբյուրներ, Յերևան, 1940, XI, 14, 9: Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 95-97: Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը..., էջ 74-75:

²⁴ Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների և դրանց հաջորդած ժամանակաշրջանում Հայաստանի պատմության վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, հատոր Դ, էջ 431-445: Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, էջ 90-103: Օհանյան Մ., Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը...,

Թե մինչև երբ է իշխել Երվանդ Գ-ն, հայտնի չէ: Նեմրուֆի սրբավայրի արձանագրություններում պահպանվել է միայն նրան հաջորդած արքայի անվան երկրորդ հատվածը՝ «...անես», որի ինքնությունը մնում է չբացահայտված²⁵:

Մակեդոնացու ժառանգորդները և Հայաստանը

Հույն պատմիչ Արիանոս Փլավիոսը, որ առանց միջնորդի օգտվել է Մակեդոնացու օրագրերից և արշավի անմիջական մասնակիցների աշխատություններից, բազմիցս խոսելով Ալեքսանդրի նվաճումների մասին և մանրամասն թվարկելով հպատակեցված երկրները, Հայաստանի անունը չի հիշատակում դրանց շարքում: Հայաստանն աննվաճ մնաց նաև Մակեդոնացու մահվանից հետո, երբ նրա զորավարների միջև սկսեց ավելի քան երկու տասնամյակ տևած պատերազմների շղթան (դրանք հայտնի են որպես դիադոխների («ժառանգորդների») պատերազմներ), որն ավարտվեց Ք.ա. 301 թվին՝ Մակեդոնացու աշխարհակալության մասնատումով: Տերությունը բաժանվեց մի քանի մասերի, որոնցից ամենախոշորը Հայաստանին սահմանակցող Սելևկյան տերությունն էր:

Մեզ է հասել չափազանց ուշագրավ մի հաղորդում Դիոդորոս Սիկիլիացու (Սիցիլիացու) «Պատմական գրադարան» երկի էջերում, որի համաձայն՝ մակեդոնացիների կողմից գահընկեց արված Կապադովկիայի արքա Արիարաթեսը կարողացել է վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ Մեծ Հայքի արքա Արդուատեսի տրամադրած զորքերի. «Արիարաթեսը պարտվելով ճակատամարտում՝ ընկավ, որից հետո թե՛ Կապադովկիան և թե՛ նրան սահմանակից երկրներն ընկան մակեդոնացիների

²⁵ Hümann K. und Puschtein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien..., S. 307; Тирация Г., Страна Коммагена и Армения..., с. 71; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., p. 280. Հայտնվել է կարծիք, թե «...անես» անունը պետք է վերականգնել «Միթրանես» և նրան նույնացնել Սարդեսի արքմենյան կառավարչին, որը Դարեոս Գ-ին դավաճանելով անցավ Ալեքսանդր Մակեդոնացու կողմը և նրանից ձևականորեն ստացավ Հայաստանի կառավարչի պաշտոնը: Մեր կարծիքով, նման մեկնությունը լիովին անհավանական է, քանի որ Միթրանեսը (Միթրենես) պարսիկ էր, բացի այդ, նա Երվանդ Գ-ի որդին չէր և չէր կարող հաջորդել նրան (առավել ևս, որ նա չի իշխել Հայաստանում):

տիրապետության տակ: Իսկ Արիարաթեւը՝ նախորդ թագավորի որդին, հուսահատվելով այդ ժամանակ ստեղծված դրությունից, քչերի հետ ապաստանում է Հայաստանում: Ոչ շատ ժամանակ անց... Արիարաթեւը հայերի թագավոր Արդդատեսից զորք ստանալով, սպանեց մակեդոնացիների զորապետ Ամյունտասին, մակեդոնացիներին անհապաղ դուրս վտարեց երկրից և վերանվաճեց իր հայրենի իշխանությունը»²⁶: Դա տեղի է ունեցել Ք.ա. 322 կամ 301-300 թվականներին²⁷: Փաստն ինքնին շատ խոսում է. նորանկախ Հայաստանն արդեն վճռորոշ ուժ էր տարածաշրջանում:

Նույն իրականության վկայությունն է Մեմնոն Հերակլեացու տեղեկությունը, որի համաձայն՝ Բյուզանիայի Նիկոմեդես արքայի որդի Զիաեւասը նախ ապաստան է գտնում Հայաստանի թագավորի մոտ (որի անունը չի նշվում), ապա արտաքին ուժերի օգնությամբ վերականգնում է թագավորությունը: Նա թագավորում է Ք.ա. 250-228 թվականներին²⁸:

Մեծ Հայքի թագավորությունը Ք.ա. III դարում

Հայաստանի Ք.ա. III դարի պատմության վերականգնմանը մեծապես օգնում են Կոմմագենեի Նեմրուֆ լեռան սրբավայրի արձանագրությունները, որոնք թողել է Երվանդական արքայատան շառավիղ Անտիոքոս Ա Կոմմագենացին: Հայրական գծով նրա նախնիների ոչ լրիվ պահպանված շարքում Արտասուրայի որդի Արոանդես-Երվանդ Բ-ից և Արոանդես-Երվանդ Գ արքայից հետո

²⁶ Դիոդորոս Սիկիլիացի, Պատմական գրադարան, գիրք XXXI, գլ. XIX, 4-5: Ադոնց Ն., Երկեր, հատոր Դ, էջ 441: Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, էջ 100-103:

²⁷ Իրադարձության թվականի հարցի քննարկումը տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, հատոր Դ, էջ 435-441: Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, էջ 97-103: Քննարկման առարկա է եղել նաև հարցը՝ արդյո՞ք «Արդդատեսը» ճշգրիտ արքայանունն է, թե դա «Արտավազդ» կամ «Արոանդես» (այսինքն՝ «Երվանդ») անվան աղճատված ձևն է: Եթե ճիշտ է վերջին ենթադրությունը, կստանանք, որ Մեծ Հայքի անկախության հիմնադիր Երվանդ Գ-ն թագավորել է Ք.ա. 331 թվականից մինչև Ք.ա. IV դարի վերջը կամ III դարի սկիզբը: Սակայն, քանի որ այսօրվա մեր ունեցած փաստերը թույլ չեն տալիս որոշակի պատասխան տալու Արդդատեսի նույնացման հարցին, նախընտրում ենք մեր շարադրանքում պահպանել Դիոդորոս Սիկիլիացու քնազրային ձևը:

²⁸ Memnonis, 22-23; Ադոնց Ն., Երկեր, հատոր Դ, էջ 442: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 512: Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, էջ 111:

կարդում ենք Սամոս (Շամ) և Արսամես (Արշամ) արքաների անունները²⁹:

Ք.ա. մոտ 260-240-ական թթ. իշխած հայոց արքա Սամոս (Շամ) երվանդականը կառուցեց Կոմմագենեի կենտրոն Սամոսատ (Շամշատ) քաղաքը³⁰ և հատեց դրամներ, որոնք մեզ հասած առաջին հայկական արքայական դրամներն են³¹ (մինչ այդ դրամներ հատել են Օրոնտաս-Երվանդ Բ-ն և Տիրիբազոսը, որոնք եղել են Աքեմենյան շրջանի Հայաստանի սատրապներ):

Ք.ա. մոտ 240 թ. Շամին հաջորդեց նրա որդի Արշամը, որը կառուցեց Արշամշատ քաղաքը Ծոփքում և Արսամես անունով երկու քաղաք Կոմմագենեում: Արշամի մասին տեղեկանում ենք, որ նա այնքան հզոր էր, որ կարողացել էր Ք.ա. 220-ական թթ. ապաստան տալ Սելևկյան տիրակալ Սելևկոս Բ Կալլինիկոսի դեմ ապստամբած նրա եղբորը՝ Անտիոքոս Հիերաքսին³²:

Հայագիտության մեջ XX դարի երկրորդ կեսին տարածում գտավ մի տեսակետ, ըստ որի Ք.ա. մոտ 260 թ. Մեծ Հայքից անջատվել են Ծոփք և Կոմմագենե երկրամասերը՝ կազմելով ինքնուրույն միացյալ թագավորություն՝ Շամ (Սամոս) Երվանդականի գլխավորությամբ³³:

Հարկավոր է նշել, որ սկզբնաղբյուրներում Ք.ա. III դարում Մեծ Հայքից անջատված «Ծոփքի և Կոմմագենեի միացյալ թագավորության» մասին որևէ հիշատակություն չկա: Իսկ այն

²⁹ Hümann K. und Puschstein O., Reisen in Kleinasien und Nordsyrien..., S. 286, 308-309; Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History..., pp. 280-283; Тирация Г., Страна Коммагена и Армения..., с. 71-74.

³⁰ Կարծիքը, թե Սամոսատ մայրաքաղաքի կառուցողը եղել է ոչ թե այս Սամոսը, այլ Կոմմագենեի արքա Սամոս Դիկեյոս Թեոսեբիոսը (Ք.ա. մոտ 130-109 թթ.), անհավանական է, քանի որ Սամոսատը հիշատակվում է դեռևս Ք.ա. 245 թվականին (Toumanoff C., Studies in Christian Caucasian History, pp. 280-281; Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 512): Վաղ բյուզանդական աղբյուրներում Ծոփքում հիշատակվում է Սամոկերտ քնակավայրը, որը ևս, ամենայն հավանականությամբ, հիմնել է Սամոսը Ք.ա. III դարում:

³¹ Մուշեղյան Խ., Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում..., էջ 38-43:

³² Պոլիեռնոս, IV, 17; Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Ա, էջ 115-116: Էջիբեկյան Ժ., Հայաստանը և Սելևկյանները, Երևան, 1979, էջ 42: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 512-513:

³³ Տե՛ս, օրինակ, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 512-513: «Ծոփք» և «Կոմմագենե» հոդվածները Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, 1979, էջ 139-141, 543-544:

փաստը, որ «Հայաստանի արքա» տիտղոսով հիշատակվող Արշամը ապաստան է տվել Անտիոքոս Հիերաքսին, թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ նրա իշխանության տակ միավորված է եղել ողջ Մեծ Հայքը՝ Ծովքով ու Կոմմագենեով հանդերձ, այլապես հազիվ թե փոքրիկ մի թագավորություն հանդգներ ապաստան տալ հարևան հսկա տերության տիրակալի գլխավոր թշնամուն:

Որ Մեծ Հայքը բաժանվել է միայն արքա Երվանդ Դ Վերջինից հետո, պարզորոշ վկայում է Ստրաբոնը՝ նշելով, որ Հայաստանը (իմա՝ Մեծ Հայքը) բաժանվել է Անտիոքոս Գ Մեծի ստրատեգոսներ Արտաշեսի և Զարեհի միջև. «Հայաստանի վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը... Այնուհետև Արտաքսիասը և Զարիադրեսը՝ Անտիոքոս Մեծի զորավարները, երկիրը բաժանեցին երկու մասի: Նրանք կառավարում էին արքայի իշխանության ներքո»³⁴:

Ք.ա. III դարի վերջին Սելևկյան արքա Անտիոքոս Գ-ն քայլեր ձեռնարկեց Մեծ Հայքի նվաճման ուղղությամբ, ինչում նրան օգնեց հայերի ներքին երկպառակտությունը: Նրա զորքերը հայազգի զորավարներ Արտաշեսի և Զարեհի գլխավորությամբ Ք.ա. 201 թ. արշավեցին Մեծ Հայքի դեմ: Մեծ Հայքի արքա Երվանդ Դ-ն զոհվեց մայրաքաղաք Երվանդաշատի պաշտպանության ժամանակ³⁵:

³⁴ Ստրաբոն, XI, 14, 15:

³⁵ Հակոբ Մանանդյանի կարծիքով, այս դրվագն է ներկայացված Արմավիրից հայտնաբերված ողբերգությունների հատվածներից մեկում, որտեղ պատգամաբերը հայտնում է արքայի ջրօղը, որ արքան զոհվեց մայրաքաղաքը պաշտպանելիս: Մեկ այլ հատվածում ընթերցվում են Օրոնտ և Միթրա անունները: Արմավիրի հունարեն արձանագրությունների մասին տե՛ս Տեր-Հակոբյան Ս., Արմավիրի յերկրորդ նորագյուտ արձանագրությունը, Նյութեր Հին Հայաստանի պատմության մասին, ՀԽՍՀ Կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ, հ. I, Երևան, 1935, էջ 143-150: Тер-Аветисян С., Археологическое обследование городища и крепости «Древний Армавир», Գիտական ժողովածու Արմֆանի, նվիրված Հայաստանում սովետական իշխանության հաստատման 20-ամյակին, Երևան, 1941, էջ 61-62: Болтунова А., Греческие надписи Армавира, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1942, 1-2, էջ 35-61: Մանանդյան Հ., Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը, Երևան, 1946, էջ 6-30: Гоян Г., 2000 лет армянского театра, т. I, Театр древней Армении, Москва, 1952, с. 138-161; Тревер К., Очерки по истории и культуры древней Армении (II в. до н.э.-IV в. н.э.), Москва-Ленинград, 1953, с. 104-156; Саркисян Г.Х., Тигранакерт, Москва, 1960, с. 33-41; Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Երևան, 1970, էջ

Այնուհետև գրավվեց Մեծ Հայքի հոգևոր կենտրոն Բագարանը, որտեղ սպանվեց երկրի գերագույն քուրմ Երվազը, որը Երվանդ արքայի եղբայրն էր: Դրանով Ք.ա. 201 թ. Մեծ Հայքում անկում ապրեց Հայկազուն-Երվանդականների թագավորությունը³⁶:

Արտաշեսը Մեծ Հայքի մեծ մասում, իսկ Զարեհը Ծոփքում Ք.ա. 201 թ. նշանակվեցին սելևկյան կառավարիչներ (ստրատեգոսներ): Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև Ք.ա. 190 թ., երբ Փոքր Ասիայի Մագնեսիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ Սելևկյանների և Հռոմի միջև: Այն ավարտվեց Անտիոքոս Գ-ի ծանր պարտությամբ: Օգտվելով ստեղծված իրադրությունից՝ հայերը վերականգնեցին անկախությունը:

Փոքր Հայքը Ք.ա. III դարում

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո, ինչպես նշվեց, Միթրաուատեսի առաջնորդությամբ անկախացավ Փոքր Հայքի թագավորությունը: Դրանից հետո, մինչև Ք.ա. II դարի առաջին կեսը Փոքր Հայքի մասին պահպանվել է միայն մեկ արձանագրություն:

Ժամանակակից Աղջակալե հնավայրից (պատմական Փոքր Հայք) գտնվել է Ք.ա. III դարով թվագրվող երկլեզու (հունարեն և արամեերեն) մի արձանագրություն, որը պարունակում է չափազանց կարևոր տեղեկություններ: Արձանագրության արամեերեն բաժնում ասվում է՝ «Այս պարիսպների մեջ հիմնվեց դամբարանը Օրոմանայի՝ Արիաուկայի որդու: Որպես [մնայուն հիշատակ] կառուցեց այն Արի[աուկան]՝ որդին Օրոմանայի, սապր[ապը Ար]մենիայի»: Հունարեն բաժինն ունի որոշ տարբերություն՝ «Օրինավոր սապրապների մեջ

134-139, 145-148: Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 912-913: Մովսիսյան Ա., Նախամշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, 2003, էջ 124-138:

³⁶ Հայագիտության մեջ տարածում գտած մեկ այլ տեսակետ, թե նույն այդ ժամանակ Ծոփքում դավադրաբար սպանվեց Քսերքսես Երվանդականը, հիմնված է թյուրիմացության վրա: Ծոփքի արքա Քսերքսեսը եղել է ոչ թե Անտիոքոս Գ-ի, այլ Անտիոքոս Դ-ի ժամանակակիցը և դարձել է նրա ու նրա քույր Անտիոքիսի դավադրության զոհը Ք.ա. 164 թ. (տե՛ս Ադոնց Ն., Երկեր, հատոր Դ, էջ 446-453): Այդ փաստի վրա ուշադրություն է հրավիրվել դեռևս 1890 թ. (Babelon E., Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, Paris, 1890, pp. CXCIV-CXCVII): Որ Անտիոքիսը Անտիոքոս Գ Մեծի դուստրն էր և Անտիոքոս Դ-ի քույրը, պարզորոշ վկայում է Դիոդորոս Սիկիլիացին (գիրք XXXI, գլ. XIX, 7):

անմահ հիշատակ կլինի Օրոմանեսին՝ [որդուն] Արիակեսի, և Արիակեսին՝ [նրա] սիրելի որդուն, Արանդայի [Անդոմոնի] համար, որ [նա] կառուցեց գեղեցիկ բնակավայրի շքեղ պարիսպներն ամայի փողում»³⁷:

Արձանագրությունը վկայում է, որ Փոքր Հայքում իշխել են Արիակեսը (Արիաուկա), որը Գավգամելայի ճակատամարտում ղեկավարում էր հայերի կողքին մարտնչող կապադովկիացիների զորքը, ապա նրա որդի Օրոմանեսը (Օրոմանա, թերևս՝ Արամանյակ), որին հաջորդել է նրա թոռ Արիակեսը: Ավագ Արիակեսը, հավանաբար, Փոքր Հայքում իշխել է Միթրաուատեսից հետո:

Ամփոփում

Ամփոփելով համառոտ այս քննությունը՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանի Ք.ա. V-III դարերի քաղաքական պատմությունը ներկայանում է հետևյալ պատկերով: Հայաստանը Ք.ա. 520 թ. վերածվում է Աքեմենյան տերության XIII սատրապության և այդ կարգավիճակով մուտք է գործում Ք.ա. V դար: Հայաստանի սատրապության արևմտյան մասում Ք.ա. V դարի վերջին (ինարավոր է՝ վերջին քառորդում) ստեղծվում է հյուպարքոսություն, որի ղեկավարը ենթարկվում էր ողջ Հայաստանի սատրապին: Հավանաբար, այդ հիմքի վրա էլ Ք.ա. IV դարում ստեղծվում են Մեծ Հայք և Փոքր Հայք վարչական միավորները:

Ք.ա. 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտից հետո անկախ հռչակվեցին երկու հայկական թագավորություններ՝ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքից հետո հայկական աշխարհում ստեղծված վիճակը պահպանվեց մինչև Ք.ա. III դարի վերջը (Ք.ա. 201 թ.):

Հայագիտության մեջ XX դարի երկրորդ կեսին առաջ քաշված տեսակետը, որ Ք.ա. մոտ 260-220 թթ. Մեծ Հայքի թագավորությունից անջատ մեկ միասնական թագավորություն են կազմել Ծոփքն ու Կոմմագենեն, բավարար չափով հիմնավորված չէ սկզբնաղբյուրներով:

³⁷ Մանրամասն տե՛ս Lipinski E., Studies in aramaic inscriptions and onomastics, Leuven, 1975, pp. 197-208; Էջիբեկյան Ժ., Հայաստանը և Սելևկյանները..., էջ 43-44: Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 2007, էջ 266:

Շամ (Սամոս) և Արշամ Երվանդունիներն եղել են Մեծ Հայքի արքաներ: Առկա փաստերը ցույց են տալիս, որ Ք.ա. III դարի վերջին կար երկու հայկական թագավորություն՝ Մեծ Հայքը և Փոքր Հայքը:

Ք.ա. 201 թ. Սելևկյանները, օգտագործելով հայերի ներքին երկպառակությունը, կարողացան նվաճել Մեծ Հայքը՝ Հայկազուն-Երվանդականների թագավորությունը, սակայն կարճ ժամանակ անց՝ Ք.ա. 190-163 թթ. ընթացքում, օգտվելով նպաստավոր քաղաքական պայմաններից, անկախացան հայկական չորս առանձին թագավորություններ՝ Մեծ Հայքը, Փոքր Հայքը, Ծոփքն ու Կոմմագենեն:

Վերջում փորձենք տալ Հայաստանի Ք.ա. V-III դարերի մեզ հայտնի գահակալների ժամանակագրական ցանկը, ինչպես որ այսօր հնարավոր է վերականգնել:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ք.Ա. V-III ԴԱՐԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅՈՒՆ

Երվանդ (Արոանդես) - (?)

Արտաստրա (Արտաշիր) - (?)

Երվանդ (Արոանդես, Օրոնտես) Բ - Ք.ա. V դարի վերջ - 360-ական թթ.,

Դարեհ-Արտաշատ (հետագայում՝ Դարեհ Գ Կողոմանոս) - (?) - 336 թ.,

Վահե Հայկազունի - Ք.ա. 336-333 թթ. (°),

Երվանդ (Արոանդես, Օրոնտես) Գ - Ք.ա. 336 կամ 333 - 331 թթ.:

ՄԵՏ ՀԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երվանդ (Արոանդես, Օրոնտես) Գ - Ք.ա. 331 - (?) թթ.,

Արդդատես - 322 կամ 301-300 թթ. (Արդդատես - Արոանդես նույնության պարագայում Երվանդ Գ-ի թագավորությունը պետք է թվագրել Ք.ա. 331 թ. - Ք.ա. IV դարավերջ կամ III դ. սկիզբ),

...անես - (?)

Շամ (Սամոս) - Ք.ա. մոտ 260-240 թթ.,

Արշամ (Արսամես) - Ք.ա. մոտ 240-220 թթ.,

Երվանդ (Օրոնտես) Դ - Ք.ա. մոտ 220-201 թթ.:

ՓՈՔՐ ՀԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Միթրաուտես (Միհրվահիշտ) - Ք.ա. 331 թ. - (°),

Արիակես (Արիաուկա) Ա - Ք.ա. IV վերջին տասնամյակներ,

Օրոմանես (Օրոմանա, Արամանյակ) - Ք.ա. IV դարավերջ և/կամ III դ.
առաջին կես,
Արիակես (Արիաուկա) Բ - Ք.ա. III դար:

ARTAK MOVSISYAN

REMARKS ON THE HISTORY OF ARMENIA OF THE V-III CENTURIES B.C.

The author tries to give general characteristics of the history of Armenia of the V-III cc. B.C. according to written sources. It was the period when Armenia has relations with the three great empires of the world - Achaemenid, Macedonian and Seleucid.

Armenia entered to this period as the Achaemenid satrapy (since the 521 B.C.). In 331 BC two Armenian kingdoms - Greater Armenia and Lesser Armenia - were proclaimed independents. In article is given the history of those two Armenian kingdoms till the 201 BC.